

ДИАЛЕКТНАТА ДЕЛИТБА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*

1. Българският диалектен език днес, поради промени от екстралингвистичен характер, се открива във и извън държавните граници на Република България в трите историко-географски области: Мизия, Тракия и Македония. Той има оригинален развой: класически славянски език през IX в., а днес – със специфични балкански черти. При **имената** се характеризира вече с безпадежност, с богато членуване, с аналитично образуване на степените за сравнение, с удвояване на допълнението и др.; при **глагола** – със заместване на инфинитива с *да*-конструкция, с аналитично образуване на бъдеще време с частици и др. Тези граматични черти (с незначителни изключения) са характерни за **всички** диалекти и върху тях се изгражда спецификата на българския език като **единствен славянски балкански език в света**. Тази характеристика е потвърдена и от стотици чуждестранни изследователи.

В областта на фонетиката и лексиката обаче разликите между диалектите са по-съществени и затова преди всичко върху тях се извършва диалектната делитба.

От особеностите с класификационен характер за българските говори (поради невъзможност тук да бъдат изчерпени изцяло) ще бъдат посочени само най-ярките, известни в диалектоложката литература като диагностиращи. Под диагностиращи черти (срв. *диагноза* в най-широкия смисъл на думата) се разбират онези типични и оригинални белези на даден диалект, които веднага се забелязват от носителите на другите съседни диалекти или на книжовния език като силно отличаващи се, и въз основа на тях веднага може да се определи по-тесният или по-широк обхват на областта, където те съществуват. Примерите, които се привеждат тук, са подбрани преди всичко въз основа на тези белези.

2. Най-голямата равномерна делитба на българското езиково землище на две големи части – източна и западна – се извършва на основата на застъпниците на старобългарската ятова гласна, отбелязвана като **ѣ** и звучаща като много широко **е – ê** или **'ä**. Този неин стар изговор пред твърда съгласна или сричка с непередна гласна като звук, среден между **е** и **а**, липсващ днес в книжовния език, е запазен частично най-вече на Изток. Във вертикална посока, като се започне от устието на р. Вит при Дунав и се стигне чак до Солун, се откриват говори на селища, които, ако бъдат свързани с успоредни помежду им линии (изоглоси), винаги ще разделят територията на българския език на две части: **източна** – с **широки** рефлексии **'а** и **ê/'ä** на **ѣ**

(*б'ал, б'ел*) и западна – с тесен рефлекс **е** на **ѣ** (*бел*). Броят на тези изоглоси се увеличава от различните рефлексии в разните позиции на сегашните застъпници на **ѣ** – пред мека съгласна или сричка с предна гласна (*гол'ами, гол'ми, гол'ми*), в съседство с шушкави съгласни (*гр'ашка, гр'ешка, гр'ешка*); в края на думата (*добр'а, добр'е, добр'е*) и пр.

Всички разнородни успоредни линии от устието на р. Вит до Солун образуват цял сноп от изоглоси, който се нарича **ятов изоглосен пояс**. На места ареалът, оформен от този пояс, се отнася до площ, достигаща дори 100 км ширина, затова на разглежданата зона трябва да се гледа като на цяла и нова – трета (самостоятелна) зона (област). Ятовата граница на лингвостранската карта в този смисъл не е една-единствена изоглоса, която дели езиковата територия на две половини, а по-широко лингвостранско пространство, отразяващо плавния преход на източнобългарското наречие към западното (или обратно). В ятовия изоглосен пояс се намират изцяло (или с определени части) такива диалекти като белослатинско-плевенския, тетевенския, ботевградския, пирдопския, панагюрския, елинпелинския, ихтиманския, чепинския, разложкия, бабяшкия, гоцеделчевския, серския, солунския говор и др. В това пространство (и покрай него) се откриват със същата посока (север – юг) и други успоредни разделителни линии, но на други диалектни явления, напр.: запазването или изпадането на **ѣ** в облиците *дъно // дно* (от старобългарския период); мястото на ударението във формите *йайца // йайца* (от среднобългарския период); отсъствието или наличието на лабиализация във формите *жив – жув* (от новобългарския период) и т.н. Това по-голямо пространство от изоглоси, в което се включва и ятовата изоглосна зона, образува вече много широката **централнобългарска изоглосна област**, която също дели Изтока от Запада. Широк архаичен рефлекс на **ѣ** като **'я** е запазен и в българските говори от Крайния югозапад в Албания (Жорчанско), а също така и в писмени паметници от XVI в. в Костурско, което е свидетелство, че ятовата изоглосна област след Солунско е завивала силно на югозапад и е обхващала в ареала си българските говори, разположени на територията на днешна Албания. Така на отделни места в големия западнобългарски екав масив се появяват „оазиси” от източни якави или широкоекави (**'а** и **'ѐ**) форми, както и обратно, на изток, макар и рядко, пак островно – западни форми (с **е**). Тази констатация е свидетелство за единството на българския език в миналото и днес.

3. Източнобългарски говори

Откриват се на изток от ятовия изоглосен пояс и обхващат пространството, обградено от Дунав на север, Черно море на изток и редица райони от Бяло море на юг.

Делят се на няколко групи, по-значителни от които са североизточните и югоизточните диалекти.

3.1. Североизточни диалекти

И географски, и езиково биват няколко вида, но основните са представени от два ареала – мизийския и балканския.

3.1.1. Мизийски (източномизийски) говори

Разпростират се в Източна Мизия, т.е. в Дунавската равнина на изток от Янтра, на юг от Дунав и на север от Стара планина. Българското северно Черноморие е най-източната им граница. Макар че са архаични, в резултат на експанзията на будното и енергично балканско население, слязло в равнината през XIX и XX в. и смесило се с автохтонното (хърцойско), голяма част от тях са загубили редица свои особености и сега вече биха могли да бъдат разглеждани като мизийско-балкански, или дори още по-общо, като смесени североизточни диалекти.

От тях добре са съхранени четири мизийски диалекта, доста близки помежду си: **шуменският** (или плиско-преславският), **съртският** в Провадийско, **гребенският** в Тутраканско, Силистренско и Русенско, и **капанският** в Разградско. Тези говори са налице и в Северна Добруджа (днес вече в Румъния). Най-отличителната черта на източномизийските говори е членната морфема *-o* (под ударение) и *-y* (вън от ударение), тип *вратò, л'àбу*, поради което цялото наречие носи името **o-диалект**. От представителния **шуменски диалект** са записани следните примери, които хвърлят светлина върху говорните особености, открояващи се особено ярко след сравнение с книжовните им съответници: *Ас седì трьì нни жèнна и без лèбци* (Аз седя три дни жадна и без хлебец); *Ни мужу̀ у медò уд гул'амата бьчвѣ да брѣкна с рькѣ, зѣм да ѝ упитѣм* (Не можах в меда от голямата бьчва да брькна с ръка, за да го опитам).

3.1.2. Балкански говори

Заемат обширния Старопланински и Средногорски ареал. Заради ударената членна морфема *-ът* (*-ъ, -а, -è*), тип *вратѣт//вратѣ* и др., и неударената: *л'àба* цялото наречие носи името **ът-диалект**. От тази област (Сопот, Калофер, Копривщица и др.) през епохата на Възраждането произхожда значителна част от най-големите български писатели – създатели на книжовния новобългарски език.

Балканските говори се подразделят на няколко подговора: а) **централен балкански** (или **габровско-ловешко-троянски**). Разпространен е и в Севлиево, Тревненско, Карловско, Калоферско, Казанлъшко, а по преселници на ново място – в Търновско и Горнооряховско. Образец: *Йèнк'е, ричì на синà си П'èнча дѣ ни сѣ с'аштѣ нìкуй пѣт' зѣ кумѣт, чи и*

негу ши гу стигни смъртѣ (Янке, кажи на сина си Пенчо да не се сеща никога за кума, че и него ще го стигне смъртта). Както проличава от примера, редица особености като пълната редукция на неударените широки гласни (*ричѣ*), застъпника на **ѣ** > **'а** (*с'аштѣ*); прегласа **ѣ** > **ѣе** (*Йѣнк'е*), падежния остатък (*синѣ*), пълния член в предложна конструкция (*зѣ кумѣт*) и пр., не са характерни за съвременния книжовен език, който е формиран не само върху източни, но и върху редица западни черти; б) **котелско-еленско-дряновският говор** е разновидност на централния балкански. Диагностираща черта за него е силната мекост на съгласните *т''* и *д''*, които се превръщат в *к'*, *г'*. Образец: *Ук'ах ѣе глѣк' и стѣк'* (У тях е глад и студ); в) **еркечкият говор** днес е представен на старото си място от две големи села в най-източната част на Стара планина – Козичино (Еркеч), Поморийско и Голица (Варненско), а също така и от преселници със същия диалект в петнадесетина села на север – във Варненско и три-четири на юг в Поморийско. Няколко особености го характеризират като изключително оригинален: удължаването на гласните под ударение (т.нар. ударен квантитет); изговорът на акцентувано широко **е** (**ѣ̄**) на мястото на старобългарските **ѣ** и **ѣ̄**; преходът на *ѣ* в *х*. Образец: *Сѣ̄ен за хѣ̄убах мѣ̄еш* – *сѣ̄ешту лѣ̄етен дѣ̄еш* (Сън за хубав мъж е също като летен дъжд); г) **пирдопският говор** е изцяло в ятовата изоглосна област, т.е. от една страна притежава най-важната източна особеност (**ѣ** > **'а** под ударение пред сричка с непредна, та дори и с предна гласна *б'ал* - *б'али*), а от друга – западни черти: **ѣ** и **ѣ̄** > **а**. Така пирдопският говор се превръща в най-акавия български диалект. Образец: *Ше вървѣ в даждѣ до б'алата кѣшта бес цървѣуле* (Ще вървя в дъжда до бялата къща без цървули); *Йѣла гѣска ѣ̄ет и пѣла вѣда* (Яла гъската лед и пила вода); д) **панаягюрският говор** се намира също в ятовата изоглосна област. Негови характеристики са: гърленият изговор на **ѣ** (**ѣ̄**), делабиализацията на **у** и затвърдяването на меките съгласни пред глаголни окончания. Образец: *Пѣа ѣ̄ кърчмѣта до брегѣ като д'ѣдо Лѣбен*; е) **тетевенският говор** е в ятовата изоглосна област с източнобългарските си широки застъпници на **ѣ** > **'а** (*м'ад*, *в'ѣжда*, *ц'ѣф*, *м'ѣса* 'месѣ'), но и със западнобългарски черти – наличие на сричкотворни *р* и *л* (*крѣс*; *влѣк*). Общият застъпник на трите акцентувани стб. гласни **ѣ**, **ѣ̄** и **ѣ̄̄** е **ѣ̄̄**, както в еркечкият говор (**ѣ** и **ѣ̄̄** > **ѣ̄̄**). За разлика от него обаче тетевенският диалект не притежава ударен квантитет. Образец: *На гѣл пѣ̄н – гѣ̄ба, на гѣл зѣ̄бер – кѣ̄шта* (На гол пѣн – гѣба, на гол зѣбер – къща); ж) **подбалканският говор** се дели на две части: западна – в Старозагорско и Чирпанско, и източна – в Сливенско,

Карнобатско, Ямболско и Бургаско. Обща особеност е окончанието за 1 л. ед.ч. сег.вр. *-а* и за 3 л. мн.ч. *-ът*: *Ас читà, тий читът*. Образец от западната част: *Жъ гъ обийа, жъ гъ излежа* (Ще я убия, ще я излежа). Образец от източната част: *А ти накъд'а з жинити шъ идиш у фторн'ък?* (А ти накъде с жените ще идеш във вторник?)

3. 2. Югоизточни (рупски) говори

Заемат Тракийската равнина на юг от подбалканските говори и достигат отчасти до Бяло море. На изток се простират до Черно море; на запад някои ареали (западнорупските) се включват в ятовия изоглосен пояс. Обхващат Северна Странджа (в България) и Южна Странджа (сега в Турция), Горна Тракия (Маришката низина у нас), Долна (сега Турска и Гръцка) Тракия, по-големия дял от Родопската област (в България), малка част от Южните Родопи (сега в Гърция). Независимо от силното диалектно членение, дължащо се на разнообразния релеф и на сложната историческа съдба – насилствени масови ислямизирания – всички те имат общи особености, въз основа на които се изгражда тяхното единство: голямо количество меки съгласни, в това число и меки шушкави (*ж', ч', ш'*); запазена беззвучна съгласна *х* (*h*); лабиализация на *и* в *у*; отметнато ударение; множество съхранени падежни облици; окончание *-ъх* вм. *-ох* в 1 л. ед.ч. мин.св.вр.; умалителни форми при имената; повторителни глаголи с наставка *-ицам* и т.н. Образец: *Рекъхте, че з двѣт'е си рѣки се мол'ите за душ'инката си прет св'ѣток Пѣтра и ст'е му дарѡвал'и ж'ува ѡфца* (Рекохте, че с двете си ръце се молите за душичката си пред свети Петър и сте му подарили жива овца).

3.2.1. Източнорупски говори

Простират се в Странджа (Българска и Турска); Тракия (Българска, Турска и Гръцка). В равнината местното население силно се е смесило със загорци (според някои изследователи – преселници от Мизия), с носители на подбалкански говори и с др. Образец: *Гул'ѣмит'е ч'ѣш'и и́мат дл'ѣг'и уш'и и са за наш'т'е з'ѣтве, ни сà за ж'ѣнцката сра̀на* (Големите чаши имат дълги дръжки и са за нашите зетьове, не са за женската страна, т.е. за жените).

Източнорупските говори са два вида: странджански и тракийски.

3.2.1.1. Странджански говор

Простира се на север в българската част на Странджа и на юг – в турската. Насилствено изселените носители на южностранджанските говори след войните на Балканите днес живеят на различни места в Източна България. В България странджанският говор е източен – в Тракия, и западен – в Сакар. Западният е известен по-скоро като грудовски или факийски (по

името на средищното селище в района – Факйя). И той е разделен на две части – в България и в Турция. За него се знае, че има югозападнобългарски преселнически характер.

От всички български диалекти у нас единствено странджанският говор край Черно море притежава дълги меки съгласни *л', н', к', г'* (тип *зѐл'л'е, сѝрен'н'е, бра̀к'к'е, лива̀г'г'е*). Образец от северния тип: *Мъ̀жѝт има хил'л'а̀да алтѝн'н'е иман'н'е, мѝ вѝка* (Мъжът има хиляда алтъни имане, недей вика). Образец от южния тип: *Мъ̀жѝт мѝна р'а̀кѝтѝ и утѝди на хѝруту зѝ д'а̀тѝту си* (Мъжът мина реката и отиде на хорото за детето си). Образец от факййския тип: *Дѝдото на Стойа̀нка, слет кат жн̀а на длѝги редѝве, сѝдна на пулѝната да ха̀пне, ма истрѝва̀ желтѝко*. (Дядото на Стоянка, след като жъна на дълги редове, седна на поляната да хапне, но изтърва жълтъка).

3.2.1.2. Тракийски говори

Те са многобройни и разнотипни. Автохтонните тракийски диалекти са близки до родопските, но не са толкова архаични – те отразяват по-късен етап от тяхното общо развитие. Представени са от два типа: северен – в България: Първомайско, Хасковско, Свиленградско, и южен – в Беломорска Тракия, чието българско население е насилствено прогонено в началото на XX в. след войните и се е преселило в различни части на Източна България.

Образец от северния тип: *Сѝсрата на на̀шия Хрѝста хи вѝкали аднѝ врѐме тѝй* (На сестрата на нашия Христо са ѝ викали едно време така).

Образци от южния тип: а) **ксантийски говор**: *Йанкувици Къ̀лѝжѝйувохи д'а̀тту шѝ рѝкни ма̀йци* (Детето на Калайджиевата Янковица ще извика майка си); б) **гюмюрджински**: *Сѝчким дѝ рѝздадѝм – ма̀л'ким и гулѝмим* (На всички да раздадем – на малки и на големи); *Л'ап к'ѝа да омѝс'ат с'а̀куму* (Хляб щяха да омесят на всекиго); в) **димотишки**: *Пу н'а̀куй врѐме ста̀рой ма̀йци дѝдето ка̀зала на̀шему пѝпу, чи кѝ ѝде Кѝржѝли* (По някое време детето на старата майка казало на нашия поп, че ще иде в Кърджали); г) **софлийски**: *На връ̀х светѝга Ива̀на сѝм са рудѝл. Ъс нѐхнийѝт та̀тку утишѝли да ма зѝмѝт* (На връх свети Иван сѝм се родил. С техния баща отишли да ме вземат); д) **дедеагачки**: *На̀шему д'а̀ду кѝштѝтѝ нѝ зѝпа̀лилѝ, ѝм Кѝвѝржѝкуф Стуйа̀ну кѝштѝтѝ* (Не запалили на нашия дядо къщата, ами на Стоян Кавърджиков къщата); е) **одрински**: *Вичертѝ са кѝпѝх сѝбл'а̀кѝн ф р'а̀кѝтѝ, нѐ нѝ двѝру* (Вечерта се къпах съблечен в реката, не на двора); ж) **лозенградски**: *Виѝ нѝли сте, дѝка фчѝра при мѝне б'а̀йте? Г'ѝргѝту бѝлен истѝнѝлу, му се присѝла̀у и се сѝбѝдѝлу, реклѝ бѝлен сѝм. Богато̀ сѝло б'а̀ше – трѝ в'а̀тѝрѝници,*

пу чѐтири кàмена се върт'àва (Вие нали сте, дето бяхте вчера при мен? Георги е болен, изстинал, приспало му се и се събудил, казал болен съм. Богато село беше – три вятърни мелници, по четири камъка се въртяха.). Други тракийски говори с подобни особености са: **бунархисарският, визенският, узункьоприйският, бабаеският, кешанският и чаталджанският.**

На Малоазиатския бряг на Мраморно море е имало около 20 български села, населението на които е било насилствено изселено в България след войните в началото на XX век. Говорът на малоазийските българи, общо взето, е от тракийски тип: *Дубр'а съ см'ахме (см'ѐхме), мъ ѹтре дъли л'абъ шъ стигне, пак съ м'асът жените утринтѐ.* (Добре се смяхме, но утре дали хлябът ще стигне, пак ще месят жените сутринта).

3.2.2. Среднорупски (родопски) говори

Простират се в Родопите. Запазили са архаични и самобитни особености. Според редица изследователи диалектите образуват самостоятелно трето голямо българско наречие от ранга на североизточното и западното българско.

Във фонетично отношение повечето от говорите притежават широките гласни **ѐ** и **ѓ**, които не са особеност на книжовния език. Широкото **ѐ** (или **ä**), както вече се спомена, е със запазен гласеж на старобългарския **ѣ** и напомня съвременното „блеещо” произношение на английското **e** в думата *camping* (*саемпिंग*), а широкото **ѓ**, звук, среден между **o** и **a** – на френското широко **o** в думата *hôtel*. От историческа гледна точка диагностираща черта за тези диалекти е съпадението на четирите старобългарски гласни **ѡ, ѣ, ѡ, ѡ** в една вторична ерова гласна **ѡ₂** (*л'ѡсно, дъш, п'ѡт, мѡка*), която, от своя страна, на едни места вторично се изяснява в **ѓ** (*л'ѓсно, дѓш, п'ѓт, мѓка*), на други, след стесняване на **ѓ**, преминава в **o** (*л'ѓсно, дош, п'от, мѓка*), на трети **ѡ₂** рефлектира в **a** (*л'асно, даш, п'ат, мака*). Любопитна особеност за някои говори е преходът **o** → **a** във от ударение, напомнящ руския акавизъм (*гѓра*, но *гарѹца*), а също така и привидното пълногласие (*вретѐно* → *варетѐно*). В морфологично отношение оригинална черта е тройното членуване на имената в зависимост от „отдалечеността” на предмета или принадлежността му към определен понятиен клас – с елементи: **-с-, -н-, -т-** (*глав̀аса – глав̀ана – глав̀ата* и т.н.). Днес обобщаването на формите с **-н-** (*глав̀ана, маж̀он, дет̀ено*), а не с **-т-**, говори за собствен, „родопски” път на развитие, различен от книжовния. В сравнение с другите български говори количеството съхранени стари падежни форми тук е най-голямо. В

лексикално отношение родопските говори пазят също архаична общославянска лексика: *пòдзим* (есен), *кутри* (който), *ланѝта* ‘буза’ и др.

Делят се на множество говори, но тук ще бъдат посочени образци само от няколко, поради невъзможност да бъдат обхванати всички: а) **смолянски (централен родопски) говор**: *Галèмасо жòл'ту йèгн'е вèште нèма млèко, нèмаме и сь̀рен'е* (Нашето голямо жълто агне още няма мляко, нямаме и сирене); *Казвам Г'òрг'иму: да̀йте дèтенуму да ни пла̀че* (Казвам на Георги: дайте на детето, да не плаче); *Иди, р̀укни мажèток* (Иди, викни мъжа си); *У М̀андофцèх има межò* (У Мандови има седянка); б) **широколъшки говор**: *Хòг'ух по у̀лицьнъ к'òшко* (Ходех по улиците тежко); в) **хвойненски говор** (или говорът на областта Ропката): *На мла̀доно врèме си нè гл'òдъл кат св'̀ат чил'̀ак ж'èнин'е* (На младини не си гледал като светец жените); г) **златоградски**: *Зь̀ми за агнèшт'ето пл'̀ава от й̀аслите* (Вземи за огнището плява от яслите); д) **павликянски говор** на българите католици в Пловдивско и Свищовско – стари преселници от Родопите: *Мòмькът и стр̀ай да п̀та за г̀лата ж̀йна без р̀иза и не гл'̀да* (Момъкът го е страх да пита за голата жена без риза и не гледа); е) **тихомирски говор** (Кърджалийско): *Пр̀даде женèмте басм̀т'е* (Продаде на жените басмите); ж) **девесилски говор** (Крумовградско): *Кàж' нòзум да̀скал'у да иде* (Кажете на онзи учител да иде); *Кàж' ай̀сòзум м̀ышкum кòпелету да м̀òлкне* (Кажете на това малко момче да млькне).

3.2.3. Западнорупски говори

Представяват естествено продължение на родопските говори на запад (по долните поречия на Места и Струма в България и Гърция). Като се изключи зияховският говор (***ѣ > е**), всички останали говори (в Разложко, Гоцеделчевско, Драмско, Валовишко, Сярско) в различни позиции имат широки застъпници на ***ѣ** като **'а** или **è** под ударение.

3.2.3.1. Солунският говор е най-представителният и най-архаичният югоизточнобългарски диалект от западнорупски тип в ятовата зона. С широките си рефлексии на ***ѣ**, със следите от назализъм – *зь̀мп* (зъб), *дь̀мп* (дъб) и общия застъпник на ***ѣ** и **ѧ** широко **е** (*бèл, хлèп* и *йèгне, пулèна, жèба, чèша*) той несъмнено е основата на Кирило-Методиевия старобългарски език. Изследван е многократно от наши и чужди учени по диалектите на трите села – Сухо, Зарово и Висока. Това е т.нар. солунски говор (в тесния смисъл на думата). Тъй като много от неговите старинни особености се откриват на юг – в Странджа, Родопите, а дори и на запад в Корчанско, Албания, под солунски говор (в широкия смисъл на думата) –

според редица учени – трябва да се разбира цялата южнобългарска говорна област: на изток до Цариград (Иstanbul) и на запад – до Корча. Образец от Зарово, Солунско: *Пин'т'ълу падн'ъл, р'ътн'ъл и умр'ъл*. (Петелът паднал, ритнал и умрял.)

3.2.3.2. Други западнорупски диалекти са представени чрез следните образци: а) **драмски и серски**: *П'ет' к'ъшти ф' с'елуту са на п'асък край брег'ъ(т)*. *Ни една н'ама да куп'вам ф' тов'а вр'еме* (Пет къщи в селото са на пясък край брега. Нито една няма да купувам в това време); б) **гоцеделчевски**: *И к'он'ъ уд глат' на т'ува м'аство през гул'емий' стут' м'оже да усл'екне* (И конят от глад на това място през големия студ може да умре); в) **разложки**: *Т'ой м'ашки исп'е т'айа п'есен за даб'о за трек' пак'* (Той мъжки изпя тази песен за дъба за трети път). Тук спада и говорът на гр. Банско, в който меките веларни съгласни к' (от т') и г' (от д') повтарят резултатите от старобългарската първа палатализация: *Г'аволу пор'ачва п'еч' ч'ил'а в'ийно и едно ч'ил'о рач'ий' бес ч'еб'а'пч'ета* (Дяволът поръчва пет кила вино и едно кило ракия без кебапчета). Както личи от примерите, банският говор притежава ударен квантитет, подобен на еркечкия и родопския, който създава неповторимата напевност на диалекта; г) **баб'яшки говор**: *Заб'о на к'он'о си е на м'есту*. (Зъбът на коня си е на място.)

4. Западни български говори

Най-общо се откриват на запад от ятовия изогlossen пояс и имат преди всичко е рефлекс от **к**: *б'ел – б'ели*. Те обхващат пространството, обградено от р. Дунав – на север; долината на р. Българска Морава и албанските планини – на запад; езерния район в южната част на географската област Македония – на юг. По-голямата част от тях не познават редуцията на неударените широки гласни в тесни, в някои има полуредуция, а в много малко – и пълна. Характерен за тях е преходът на меките т' и д' в к'' и г'' (*цв'ек''е, гр'озг''е*); палаталните съгласни са малко на брой – л'', н'', к'' и г'', но са силно меки и образуват самостоятелен палатален ред.

Западните говори се делят на два големи дяла: северозападен и югозападен.

4.1. Северозападни говори

Географски и езиково са няколко вида, но основните са два: същински северозападни (западномизийски) и крайни северозападни.

4.1.1. Същинските северозападни (западномизийските) говори от своя страна са представени от три диалекта: белослатинско-плевенския, част от който се намира в северната половина на ятовия изогlossen пояс (и на централнобългарската изоглосна област), видинско-ломския и от западнософийския говор.

Обедняваща черта за същинските северозападни говори е общият **ъ**-рефлекс на старобългарските гласни **ѡ** и **ѣ** под ударение (*сън* и *зъп*), т.е. това са **ъ**-говори, за разлика от други западни говори, които имат предимно по два рефлекса: крайните северозападни **-ъ** (*сън*) и **-у** (*зуб*), и югозападните **-о** (*сон*) и **-а** (*зан*). Втора обща черта са единствените застъпници на праславянските съчетания **tj** и **dj** като **шт** (*кѡшта*) и **жд** (*вѣжди*). Образци от: а) **белослатинско-плевенския говор**: *Ас ше кѡжа на женѡта; Н'ѣга г'а вѣкат Цекуна* (Нея я наричат Цекуна); *Пѣна ше кѡже нѡй за вѣлкѡ, че из'ѡл прѣчѡ* (Пена ще ѝ каже за вълка, че излял пръча); б) **видинско-ломския говор**: *Иѡ че кѡжѡм н'ѡй* (Аз ще кажа на нея); *Кѡжѡ н'ги* (Кажѡ им); в) **западносоефийският говор**, традиционно отнасян досега в българската диалектология към югозападните **а**-говори, с еровия си рефлекс на стб. **ѡ**, **ъ** всъщност е западномизийски по тип.

4.1.2. Крайни северозападни говори

Простират се върху ареалите, очертани от двете страни на днешните българо-сръбска и македоно-сръбска държавни граници. Подразделят се на две части: а) **погранични (у < ѡ) говори** в Белоградчишко, Трънско, Брезнишко (у нас), Кривопаланско, Кумановско, Тетовско (Р Македония) и Царибродско (Димитровградско) и Босилеградско (Р Сърбия) и б) **моравски (у-) говори** по поречието на р. Българска (Южна) Морава (Р Сърбия). Критериите за отнасянето на тези говори към крайните северозападни диалекти са единствено лингвистични. Всички те се обединяват в единство въз основа на типични фонетични, акцентни и особено граматични черти: наличие на характерната за българската фонетика ерова гласна **ъ**: *сън, дѡш, бѣчва, тѡмно, лѣжем, дѡскѡ, ѡстѡр, свѣкѡр, стѡрѣц, петѡл*; окситонно ударение, нехарактерно за сръбски, в случаи като: *женѡ, главѡ, винѡ, детѡ, кроснѡ, момчѡ, сребрѡ, челѡ, моѡ, твоѡ, дойѡт, кройѡт, видѡх, расказѡх, минѡл, ходѡл, билѡ*. Най-съществената морфологична черта, по която тези говори рязко се отличават от сръбския език, е аналитизмът на именната им система и въобще аналитизмът на целия граматичен строй. Докато в сръбски език седемпадежната деklinация е добре запазена, в крайните северозападни говори тя е разрушена, така както в целокупния български език, т.е. свежда се само до отделни падежни остатъци. За сметка на безпадежната морфология и безпадежния синтаксис тези диалекти на българския език са развили основната категория определеност (отново нехарактерна за сръбски), изразяваща се в поява на членна морфема (на места членът е дори троен, какъвто е в Родошите и на запад от р. Вардар). В крайния Северозапад членната морфема при имената от м.р. ед.ч. е **-ѡт** (*човѣкѡт*); **-та** – при имената от ж.р. ед.ч. (*женѡта*); **-то** при имената от ср.р. ед.ч. (*челѡто*); **-те**

при имената за мн.ч. за м. и ж.р. основно (*мужете, женете*) и **-та** за ср. р. (*селата*).

В районите с троен член, освен членна морфема с елемент **-т-**, са налице и облици с **-в-** елемент (тип *човекъв, женàва, детèво*) и с **-н-** (тип *човекън, женàна, детèно*). Докато българската граматична система е свързана с изконната същност на диалектите, с техния **център**, сръбските елементи се отнасят до тяхната периферия, до отделни елементи, срв. обликът *мòжemo*, при който става дума за едно-единствено лице (първо) и едно-единствено число (множествено).

Ако се отиде по-нататък, ще достигнем само до трите основни глаголни времена в сръбски (тук не се имат предвид някои остатъци от другите времена) и до деветте времена в българските диалекти. Прибавим ли и деветте български времена на преизказното наклонение, общото им число ще достигне до седемнадесет-осемнадесет, такова каквото е за целокупния български език, т.е. за почти всички български диалекти. С една дума, българският език е единственият **славянски балкански език** в света и **всичките** му диалекти споделят фундаменталните му **граматични** особености, които имат **уникален** характер.

От крайните северозападни говори най-самобитен е **трънският говор** с наличието на сонантни **р** и **л** покрай групи **-ър** и **-ъл//лъ** (*жлт, дльбòко* и *крв, кърши*). След лабиална (устнена) вместо група **ъл** има у: (*Пуна вўна бўе* (Пълна вълна с бълхи); гласна **ъ** вместо старобългарски **ѣ** и **ь** (*лъжем, овѣс*); повсеместно изпадане на **х** (*мъ 'мъх'*); троен член с елементи **-в-, -н-, -т-**: *мўжъв, мўжън, мўжът, мужйèве, мужйèне, мужйèте; женàва, женàна, женàта; жен'èве, жен'èне, жен'èте; детèво, детèно, детèто; децàва, децàна, децàта* и др.; двойно членуване при имената от ж.р. на съгласна (от типа *кост – костўту, сол – солтўту*) в общ косвен падеж. Близък до трънския е **брзничкият говор**, в който е налице съчетанието **шч < шт'** (*гўшчерът*) и звукът **дж < жд'** (*вèджа < вèжд'а*); поява на компенсационната гласна **е** вместо изпаднало **х** в имперфект (*търпèе 'търпях'*). Тук е и **белоградчишкият говор** с кратките местоименни форми *г'у, н'у*, вместо *я* и *нея* за общ падеж, ед.ч. и *г'им // г'ум* за дателен падеж мн.ч. Образец: *Йà г'ум говòреше, че òн г'у нèче* (Аз им говорех, че той не я иска).

В **Северна Македония** описаният по-горе тип говор продължава в Кривопаланско, Кратовско, Скопско-Църногорско, Тетовско и Кумановско. Споделяйки, общо взето, горепосочените особености, по-съществени разлики в него се забелязват при застъпниците **к'' < т'' < шт''** и **г'' < д'' < жд''** в случаи като *свèк''а 'свещ'*; *к''е йам 'ще ям'* и *говèг''и 'говежди'*. Образец от **Кумановско**: *Пошèл си нèкой майстор да си ìде на работу, па се*

свратил у анът да рѹча (Тръгнал някакъв си майстор да отиде на работа, пък се отбил в хана да яде). И в **Западните покрайнини** диалектите са от същия тип, т.е. те са продължение на ареала от сегашната територия на българската държава: царибродският (димитровградският) – от Западнософийско и Годечко; босилеградският – от Кюстендилско. Образец от **царибродския** диалект: *За вечеру замѣсим б̀аницу, т̀урам м̀асло, с̀ирен''е, н̀екой п̀ут с т̀икву га пр̀аим, др̀ук п̀ут – с̀с з̀ел''е* (За вечеря замесвам баница, слагам масло, сирене, някой път с тиква я правя, друг път – със зеле). Същите по тип са и **моравските говори**. Образец: *Човекът н̀ема в̀ече другар̀е, н̀ема с̀инове, остан̀ал ѝе с̀ам с ѝедн̀у дев̀ойк''у* (Човекът вече няма другари, няма синове, останал е сам с една девойка ‘дъщеря’). Наличието на окситонеза (крайно ударение), на троен член, липсата на цялостна деклинация и още много други черти хвърлят обилна светлина върху характера и езиковата същност на моравските говори.

4.2. Югозападни говори

Разпростират се в Р България по високите западнобългарски полета на юг от Стара планина и Витоша. Обхващат редица диалекти от Пиринския край (без гоцделчевския, който е източен по тип от ятовата изоглосна област) и продължават ареалите си във Вардарска и Беломорска (Егейска) Македония на запад от Солун. Книжовници от югозападните краища са взели важно участие в първия етап от създаването на новобългарския книжовен език през епохата на Българското възраждане: Отец Паисий, Константин и Димитър Миладинови, Кузман Шапкарев и мн. др. Югозападните говори се разделят на две части: същински югозападни или централни **а-говори** и крайни югозападни (**не-а-говори**).

4.2.1. Същински югозападни (централни а-) говори

Второто название **централни** е свързано със средищното географско място, което заемат (центъра) на българското езиково землище, а синонимното наименование **а-говори** – с общата им черта, че във всички тях рефлексът на старобългарската задна носова гласна **ж** е **а** (срвн. *С м̀ака се в̀ади з̀ап на м̀аш* (С мъка се вади зъб на мъж). Като се изключат източнобългарските **а-говори** от ятовия изоглосен пояс с широки рефлексии от **ж** и **ѡ** едновременно от типа на пирдопския (*б'ал, маш*) и разложкия (*б̀ел, маш*), централните **а-говори**, макар и южнобългарски по характер, започват от Северна България – Врачанско, навлизат през Искърския пролом в Южна и широко се разстилат в Източнософийско и Самоковско, след което обхващат долината на Горна Струма и преливат също много нашироко в Р Македония в източната и средищната част, от двете страни на р. Вардар. Тези **а-говори** от

всички страни са заобиколени от **не-а**-говори, поради което и лингвистично, а не само географски, са наречени централни.

Югозападните говори, общо взето, не познават (или слабо познават) редуцията на широките гласни в тесни, т.е. имат „чиста“ фонетика, такава каквато е в съвременния български книжовен език. От своя страна централните **а**-говори се подразделят на две части по отношение на застъпника на **ъ** в коренна сричка (*дъш, сън*). В северната част на ареала той е **а** (*даш, сан*): Южноврачанско, Свогенско, Западноботевградско, Източносоефийско (Елинпелинско), Самоковско, а в южната – **о** (*дош, сон*): Дупнишко, Кюстендилско, Благоевградско, Петричко (в България); Делчевско, Струмишко, Щипско, Велешко, Прилепско, Битолско (в Р Македония).

Независимо от привидното разнообразие на рефлексите на **tj** и **dj** по диалектите в южната част (Делчевско, Струмишко, Щипско – предимно **шч, ждж**, но и **шт, жд**; Велешко, Прилепско, Мариовско – **к'', г''**; Битолско – основно – **к'', г''**, без южните райони, където е различно – **шт, жд; шч, ждж; шк'', жг''**), всички рефлексии възхождат към по-ранни застъпници **шт < tj** и **жд < dj**, фонетично променени по-късно, за което говорят и историческите паметници с единни застъпници.

Югозападнобългарският **а**-диалект също се дели, но по друг начин, на две части във връзка с характера на ударението: в по-голямата северна част, като се започне от Врачанско и се стигне почти до р. Вардар, акцентът не е фиксиран върху определена сричка на словоформата и е неопределен, т.е. той е подвижен. Във втората, много по-малка част, той е с тенденция да се стабилизира върху предпоследната сричка като парокситонен (Прилепско, Мариовско, Битолско): *обрас – образи*. При членуване обаче могат да се появят и форми с пропарокситонно ударение – *обра̀зите*. Образци от централния югозападен **а**-говор: **врачански**: *Дàската на стòло яа нèма* (Дъската на стола я няма); **дупнишки**: *Че зèмем от Станчòте и че дам Минчòти тàа ж̀лта г̀ба* (Ще взема от Станчо и ще дам на Минчо тази жълта гъба); **кюстендилски**: *Б̀р̀же натепà тòа крòток м̀ши* (Бързо наби този кротък мъж); **велешко-прилепско-битолски**: *Ж̀ените ф̀ ц̀р̀ква врèват, а м̀жите м̀абет си ч̀нат* (Жените в църквата бърват, а мъжете разговарят); *Ж̀òти з̀би, ц̀р̀вен èзик, нèма г̀йле* (Жълти зъби, червен език, няма грижа) и др.

4.2.2. Крайни югозападни (не-а-) говори

В миналото тези архаични диалекти са били от югоизточен тип (срв. и досега запазените говори с редица източни особености в Костурско и Корчанско), но по-късно са изпитали влиянието на югозападните **а**-говори и

днес имат смесен характер (вече с преобладаващо западни черти). Крайните югозападни диалекти обграждат централните **а**-говори от юг и запад. В зависимост от това се разделят на две групи: южна и западна.

а) **Южната** се открива предимно в Гърция и отчасти в Р Македония и Албания. Започва от Западносолунско и Ениджевардарско, преминава през Кукушко, Воденско, Южнолеринско, а оттам завива към Кайлярско и Костурско. По-голямата част от нея е представена от **ъ**-говори (т.е. **ж** > **ъ**): Ениджевардарско, Воденско, Кукушко, Южнолеринско, Преспанско. Към нея се отнася и гевгелийският **ъ**-говор в Р Македония. Всички заедно имат облици от типа на книжовните: *мъж, път, зъп*. В различните села на Костурско, Кайлярско и Преспанско, освен формите с **ъ**, могат да се открият и такива с остатъци от назализъм с различна вокална основа: **ъ** (*зъмп, мъни*); с **â** (*зâмп, мâни*); с **ô** (*зôмп, мôни*), дори и с **а** (*замп, мани*). Без остатъци от назализъм (само с орални гласни) в Костурско и Преспанско има облици с **ô** (*зôп, мôш*); с **а** (*зап, маш*); с **â** (*зâп, маш*) и др. Образец от **преспанския говор**: *Ово ёсти ралу, ё ръчката, ово ѝе грёндел'. Тука ѝе плаз, на плазо здòлу се клава ралник* (Това е рало, ето я ръчката, това е воище. Това е плаз, отдолу на плазо се слага палашник). Застъпниците на старобългарската предна носова гласна (□) като *-ем, -ен* също са представени в костурските форми *ёрембища, говёндò, ензìк*. Своеобразно съхранената назалност е налице и в съседния, изключително архаичен, **корчански говор в Албания** в селата Бобощица и Дреновяне (*дâмбо, зâмби, кандёла* – за **ж** и *гр'âнда, з'âнт, йâндрò* – за □). Образец: *Свâ ёсти шамййа от стò и пендёсе годьне*. (Това е кърпа от сто и петдесет години). Този диалект от крайния югозапад е запазил дори източнобългарския (всъщност старобългарски) общ изговор на **ѣ** и **ѧ** като широка гласна **'â** (=ê) във всяка ударена позиция (*б'âл, в'âра, дв'â, н'âшчò* – за **ѣ** и *йâгне, йâйце, жâба, жâби* – за **ѧ**). Този факт от Корчанско (а и от Солунско и Родопите на изток) е едно от най-сигурните доказателства за българския етнически характер на Кирило-Методиевия език. Любопитство будят и други източни черти на говора като двуфонемните застъпници **шч, ждж** < **шт', жд'** и личните и показателните местоимения *той, тас // тази* и др. за 3 лице.

б) **Западната** част на крайните **не-а**-говори обхваща най-западния дял на Р Македония (с охридския, стружкия, дебърско-галичничкия, реканския и гостиварския диалект); в Албания (с голобърдовския). И тези говори, подобно на южния дял, са преди всичко **ъ** < **ж** диалекти (*зъп, път, мъш*). Изключение от това състояние правят говорите: а) в Дебърско, където вм. **ъ** откриваме **о** (*зоп, пот, мош*), което навярно е получено от първоначално **ô** след

стесняване. Образец: *Ако вòрнит, пòтот вòрвит* (Дори да вали, пътят върви). Основание за това предположение ни дават най-новите проучвания на съседния голобърдовски говор в Албания, в записите за който последователно е отбелязвано **ô** (*зòби, пòт, мòжи*); и говорите на Радожда и Вевчани в Стружко и на с. Лин (в Албания), при които в зависимост от позицията, застъпниците на **ж** са два: **ê** (като в Еркеч и в Тетевен), но не и след лабиална съгласна (*зèби, сèбота*) и след лабиална съгласна – **ò** (*мòш, пòт*). Други източни черти са отразени в рефлексите на **tj** и **dj** като **шт**, **жд** (*лèшта, игрèштити* 'играейки') и в липсата на окончание -м при глаголите от 3 спрежение в 1 л. (*йàс ùма; йàс йàда*).

Черти на крайните северозападни и на крайните югозападни говори се откриват смесено в т.нар. гòрански говор, разположен в три държави – Албания, Косово и Р Македония. Образец от **Гòра**: *Ако нè знаш што е дòбро, прàшай што ìе скùпо* (Ако не знаеш какво е добро, питай кое е скъпо); *Прàф ка йùже во врèк 'а* (Прав като вèже в торба); *Нè кажуй бàбету мèг 'а от нивìе* (Не казвай на баща си границата на нивите).

Появата на източни черти на Запад и на западни на Изток не само в тези, но и във всички разгледани досега случаи, е най-неопровержимото доказателство за единството на българските диалекти в техния многовековен исторически развой върху цялото езиково землище**.

Съставители: Антонова-Василева, Л., Василева, Л., Керемидчиева, Сл., Кочева-Лефеджиева, А.

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин” при БАН

---

* Изследването е съставено въз основа на публикациите на Ив. Кочев, посветени на проблема за основното диалектно деление и за диагностиращите черти на българските диалекти; Ст. Стойков. Българска диалектология. Изд. на БАН. София, 1993; Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. Отг. редактор Ив. Кочев. София, 2001, КИК “Труд” (колектив).

** Картата на диалектната делитба на българския език е изработена въз основа на бланковката на Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. Отг. редактор Ив. Кочев. София, 2001, КИК “Труд” (колектив). Тя има лингвистичен, а не строго географски характер.